

José Ramón Lodares (2002): *Lengua y Patria*. Madrid: Taurus, 214 pp.

1. Resumo do libro

A tese fundamental deste novo libro de JRL é que o nacionalismo ás veces está asentado nunha ecuación tripartita “lingua=raza=nación” que ten o seu raigame na tradición relixiosa xudeo-cristiá encarnada no mito de Babel. En concreto, para JRL o acontecemento que seica tivo lugar en Babel non foi a desintegración dun pobo único pola confusión de linguas, senón a creación de comunidades puras (= nacións) baseadas en diferencias de lingua preexistentes (p. 16), xa que “la *lengua* es el índice de pureza *racial* de una comunidad [...] y sobre tal índice se funda la *nación*” (p. 17). Máis detalladamente, “Babel no es, como creemos, el mito de la confusión de lenguas. Es el mito de la *separación de la gente*. Cada tribu -cuyo índice de pureza racial es la lengua que habla- es una unidad pura, homogénea, conservable e inviolable, o sea, una *nación bíblica* (o babélica) que camina hacia Yavé [...]. Ésa es la raíz de nuestra concepción judeo-cristiana de los pueblos, las naciones y las lenguas” (p. 51).

No caso específico dos nacionalismos periféricos do Estado español, JRL identifica tres aspectos salientables (p. 13): 1) o entronque destes “nacional-caticolicismos” na citada concepción bíblica; 2) a súa motivación en metas de proteccionismo social e laboral; 3) a sistemática lectura coercitiva de calquera intento de aglutinación suprarrexional.

JRL avalía esta ideoloxía negativamente. En primeiro lugar, fronte ó mito de Babel, JRL afirma que os pobos non se separan en base a diferencias de lingua, senón máis ben ó revés (p. 10; pp. 52-53): as linguas xorden como consecuencia da existencia de obstáculos naturais que dificultan a comunicación física entre grupos humanos, e polo tanto tamén a súa integración social. Evidentemente, no século XXI en que vivimos esta situación está en forte (e parece que irreversible) retroceso, debido ós espectaculares avances nos transportes e nos “media”, que aceleradamente están a converter o mundo nunha verdadeira “aldea global”. En consecuencia, a humanidade vai camiño da unificación económica (pensemos no euro e, a nivel mundial, na tan controvertida “globalización”), política (a Unión Europea, entre outros fenómenos) e tamén lingüística: JRL é, en efecto, ben consciente do prognóstico de desertización do mapamundi lingüístico (“casi todos los entendidos en la materia aceptan que, de aquí a poco más de un siglo, tres cuartas partes de las lenguas actualmente habladas habrán desaparecido”, p. 10).

Sobre o segundo punto, JRL ve a actitude proteccionista (“paisanismo”) como reaccionaria, amais de disfuncional no mundo actual. Vea como reaccionaria porque o monolingüismo encerraría a masa dos falantes das linguas minoritarias nunha especie de prisión lingüística, a beneficio de clases dominantes bilingües ou mesmo monolingües na lingua común castelá (historicamente “el español se enseñó en América [...] a los hijos de caciques y gente principal, de donde salieron muchos mestizos bilingües”, p. 76). De feito, a castellanización

lingüística ten sido unha das constantes reivindicacións históricas dos partidos progresistas españois (vd. capítulo XII), agora sen embargo (tristemente) abandonada: “por reacción ante la dictadura franquista [un concepto como el de la ‘España Plurilingüe’] ha pasado a ser defendido por gente progresista en otros terrenos” (p. 32; vd. tamén o capítulo XVI). JRL xulga o paisanismo disfuncional porque obviamente obstaculiza a intercomunicación e a mobilidade a nivel estatal: como botón de mostra, “desde que se inició el proceso de ‘normalización lingüística’, al menos doce mil profesores monolingües-hispanohablantes han abandonado Cataluña” (p. 27).

Sobre o terceiro apartado, JRL defende a postura de que a secular progresiva unificación lingüística de España non se levou a cabo por imposición despótica desde enriba, senón de maneira espontánea e voluntaria desde abaixo, por motivos de pura conveniencia funcional (“[en la segunda mitad del siglo XIX] la lengua común era no sólo valorada, sino deseada por quienes no la aprendían en la cuna”, p. 109). Neste sentido, JRL critica as frecuentes voces acusatorias dos nacionalistas periféricos contra o Estado central, tanto contemporáneo coma histórico: “La teoría de la ‘imposición lingüística’ del español [...] está muy en línea con los ambientes tradicionalistas [...], para los que toda alteración del ‘ámbito nacional’ se debe a conspiraciones (militares, políticas, legislativas) de extranjeros destinadas a destruir los fundamentos históricos, tradicionales o lingüísticos de la nación. Con esta teoría se tergiversan los efectos reales y las intenciones de las leyes de lenguas [...]” (p. 196).

As teses de JRL representan un reto indubitable que non podemos ignorar. Tamén son abondo interesantes, polo que ben merecen a atenta e desapaixonada consideración do lector. A máis, o libro está ben escrito, e fundado nun alicerce de notable erudición. Estas calidades e a importancia do tema de feito aconsellan, non só a presente recensión, senón quizais un debate de máis longo alcance. Por obvias razóns de espacio, aquí habémonos conformar cun nivel modesto de análise e de crítica: máis ca nada limitarémonos a presentar certas dimensións alternativas que JRL omite, inexplicablemente. Ou tal vez explicablemente, de pensarmos que detrás do aparello de erudición e argumento subxacen unha ideoloxía e uns desexos políticos que JRL está, simplemente, a publicitar.

2. *Lectura crítica*

Para levar a cabo a crítica prometida vai sernos útil facer unha lista das teses básicas que cremos que de feito son defendidas por JRL:

- 1) As linguas son accidentes históricos, non feitos naturais
- 2) As linguas non definen nacións, e menos aínda razas
- 3) As diferencias de lingua son obstáculos á comunicación entre os homes e entre os pobos
- 4) As linguas minoritarias deben deixarse desaparecer, para avanzar polo camiño da unidade dos seres humanos
- 5) A preservación da lingua dunha minoría é disfuncional

- 6) Os falantes naturais de linguas minoritarias non as queren preservar
- 7) A lingua común debe apoiarse e promocionarse desde o Estado

Comenzamos agora a análise crítica, punto por punto.

1) As linguas son accidentes históricos, non feitos naturais

Para min polo menos, no contexto presente non é clara a diferenca entre accidente histórico e feito natural (ou entre “feito histórico” e “accidente natural”, tanto monta, monta tanto). É verdade que a diferenciación dunha lingua (polo menos dalgunhas linguas: non está probado, nin parece que se poida probar, que *todas* as linguas humanas descendan dunha mesma raíz) é un feito/accidente histórico, no sentido de que acontece nun determinado momento histórico, moi probablemente como consecuencia de determinadas circunstancias (illamento, máis ca nada). Pero tamén a diferenciación de especies biolóxicas xorde como consecuencia de circunstancias históricas, polo menos segundo Charles Darwin, que diríase usa unha lóxica bastante impecable (outra cousa é a fe relixiosa, na que el non se mete). ¿Quere isto dicir que o mundo en que vivimos, e todos os que nel vivimos, é, e somos, un mero “feito histórico”? En certa maneira si, evidentemente, porque todo tivo lugar no tempo, e polo tanto na historia. Pero ben sabemos que non é desta maneira como normalmente concibimos a historia, que precisamente adoitamos opor á natureza. Segundo esta perspectiva máis común, o mundo e a vida son feitos/accidentes naturais, non históricos: a historia sería o dominio do home, dos feitos (non accidentes) humanos.

Ora, non é infrecuente mirar as linguas precisamente como produtos do facer histórico humano, como poden selo a roda, a bomba atómica ou o fútbol: invencións ocorridas a un certo individuo ou grupo humano nun determinado momento. Sen embargo, esta é unha concepción errada das linguas, e polo tanto da linguaxe. En concreto, a linguaxe é un fenómeno biolóxico, non cultural no sentido en que o son a roda, a bomba atómica ou o fútbol. Aquí non temos espazo para argumentar en detalle este feito, polo demais ben coñecido. Abondará con dicir que todos os seres humanos sen defectos físicos impeditivos adquiren desde o nacemento a lingua do seu ambiente só con oíla, ou sexa espontaneamente e inevitablemente. Que a adquiren á perfección (¡ollo!: perfección lingüística non implica premio Nobel de literatura, como perfección no andar tampouco implica medalla olímpica nin éxito automático no mundo da danza), dunha maneira que obviamente non sucede coa adquisición de linguas estranxeiras pasada a infancia, porque ó final da infancia anquilósase considerablemente o mecanismo biolóxico correspondente. E que nada disto sucede noutras especies biolóxicas (je non digamos xa nas non biolóxicas!), mesmo nos primates, cos que compartimos o 98% do noso arsenal xenético: non é que os primates falen peor, ou que falen menos, senón que, simplemente, non falan (non falan nin coa boca nin coas mans: os signos manuais, etc. dalgúns primates moi entrenados son só iso, signos, non manifestacións de lingua). Isto todo revela dunha maneira abondo clara que a linguaxe humana non pertence ó reino da historia, senón ó reino da natureza, ó que tamén pertencen o andar bípede ou a capacidade para a música, por exemplo. Concluimos, pois, que, se ben a diferenciación dunha lingua determinada nun momento dado (ou, máis

exactamente, a través dun período dado) é un feito histórico, como o pode ser que fulano de tal deixe barba, a tal diferenciación é unha manifestación do feito biolóxico (e polo tanto natural) da linguaxe humana: fulano de tal tamén só pode deixar barba se é humano (e, normalmente, varón), non se é peixe ou elefante.

2) *As linguas non definen nacións, e menos aínda razas*

Pasamos agora ó segundo punto da lista de enriba: as linguas non definen nacións, e menos aínda razas. Isto parece máis ou menos evidente. Os países que falan castelán (ou francés, inglés, etc.) ¿son todos eles unha nación? Diríase que a resposta ten que ser que non: o castelán é lingua oficial (ou cooficial) nuns 20 países polo mundo adiante. E, por outra banda, hai (moitos) países multilingües, notoriamente en África e en Asia, pero tamén noutras partes do mundo: en Europa Suíza, por exemplo. ¿España tamén? A un certo nivel si, naturalmente. Pero a outro nivel non tanto, porque practicamente todos os bilingües españois falan a lingua común con fluidez absoluta, polo menos nas xeracións novas, pésenos ou gústenos: “[en términos técnicos España no responde a la denominación de *plurilingüe*,] ya que todos sus habitantes pueden expresarse en *una misma* lengua con naturalidad [...]. Una situación de plurilingüismo genuina requeriría: 1) inexistencia de una lengua común [...] o 2) porcentajes más equilibrados de las lenguas habladas en el país [...]” (nota 4, p. 11). O multilingüismo social tense polo tanto que distinguir do multilingüismo individual

Pero en realidade non está tan claro que as linguas non definan nacións. Máis ca nada, depende da definición que se lle dea á palabra “nación”: ¿qué é exactamente unha nación? A palabra “Estado” ten un referente claro: España e Francia, por exemplo, son Estados, mentres que Cataluña e Bretaña non o son (Gran Bretaña, en cambio, si o é, pero Inglaterra non). Con certeza ninguén vai negar esta realidade. Pero “nación” úsase segundo lle convén ó usuario. Por iso hai quen di que Cataluña ou Galicia son nacións, e que España non o é (JRL cita a Jordi Pujol: “Cataluña es una nación, pero España no lo es”, p. 54), mentres que outros din xustamente o contrario: que a única nación é España. De aí vén o malabarismo léxico que impregna a Constitución Española e o discurso político oficial, ó distinguir “nacionalidade” de “nación”: Cataluña, Galicia e Euskadi serían “nacionalidades”, pero non “nacións” (Andalucía, Aragón, etc. nin chegarían a “nacionalidade”). ¿Qué quere dicir isto todo? Quere dicir que a palabra “nación” non está ben definida, que é flexible, máis ou menos a capricho do consumidor. E que ten unha carga político-emocional moi especial, que a fai obxecto de veneración para uns e tabú para outros cando se aplica á mesma entidade xeográfico-humana. Ora, as entidades xeográfico-humanas en cuestión xorden da historia, e polo tanto non é inusual que estean identificadas cunha lingua, ou cunha variedade dunha lingua (a distinción entre lingua, por unha banda, e dialecto ou variedade, pola outra, é puramente sociopolítica, como é sabido). En consecuencia, non é totalmente certo que as linguas non poidan definir nacións.

E se as linguas poden definir (ou case definir) nacións a un nivel micro, tamén as poden definir a un nivel macro. O que pasa é que a nivel macro non se acostuma a utilizar a palabra “nación”. Os ingleses, por exemplo, teñen a súa “Commonwealth” de nacións, que non é senón unha supranación.

“Commonwealth” quiere dicir literalmente ‘riqueza común’, onde “riqueza” pódese interpretar tanto no plano económico coma no plano histórico-cultural ou socio-racial, anque neste sen dúbida hai que fiar algo máis fino, e por iso dentro da Commonwealth distínguese (a nivel informal) a “Old Commonwealth” (“Commonwealth Vella”): os países da Commonwealth con poboamento (non só control) branco (Australia, Nova Zelandia, Canadá). ¿E qué é a “Hispanidad” máis ca unha (supra)nación aglutinada ó redor da “madre patria” España? O que temos en todos estes casos é un grupo humano (unha “nación”) que se espalla por outros territorios. Estes territorios raramente están baleiros, e por iso as poboacións autóctonas terán de ser subxugadas ou mesmo exterminadas. Se a operación se completa con éxito, os novos territorios son de feito incorporados á nación conquistadora, e alí permanecen máis ou menos para sempre (polo menos a nivel emocional: politicamente, Australia, etc. xa hai tempo que son independentes, e México, etc. aínda máis).

¿Como encaixa a lingua na supranación? Dunha maneira moi directa, pois a supranación soe identificarse cunha lingua determinada, *de facto* se non *de iure*. A Commonwealth, por exemplo, identifícase co inglés. Ás veces, o mesmo nome da supranación deriva do nome da lingua: por exemplo, a supranación francesa é a “Francophonie”, e os países lusófonos agrúpanse na PALOP (“Países de Língua Oficial Portuguesa”). ¿E no caso de España e o castelán? Aquí temos a “Hispanidad”, non a “Hispanofonía” ou “Castellanofonía”. Pero é evidente que un dos piares máis sólidos dela (se non o seu pilar máis sólido) é precisamente esta lingua, como testemuña (se testemuñas fosen mester) o recente “II Congreso Internacional de la Lengua Española” de Valladolid, máis evocativo dun Congreso Eucarístico ou un Auto Sacramental ca dun congreso académico *strictu sensu*, polo menos visto desde fóra, a través dos “media”.

O outro elemento na ecuación negativa de JRL que estamos a examinar é a raza, que el di non ten que ver coa lingua. Pero a raza é frecuentemente relacionada coa nación, e non só por Hitler, a quen JRL dedica un capítulo enteiro (capítulo XIII), non se sabe ben se para espantar o lector. En realidade, non cómpre irmos tan lonxe para achar beneplácito oficial á relación raza-nación: en España e en parte de Hispanoamérica o 12 de Outubro celébrase (ou, segundo o lugar, adoitábase celebrar) precisamente o “Día de la Raza”, tamén dito “de la Hispanidad”. E non faltan na literatura correspondente, mesmo en libros escolares de texto, panexíricos a esa raza hispana seica forxada no crisol da conquista e colonización de América. Cientificamente, claro, non hai razas, senón xenes, pero os seres humanos obviamente percibímonos (con independencia da “corrección política” agora tan en boga) en tipos fenotípicos que denominamos “razas”. Se nós pensamos que hai razas definidas (ignorando o desafío que nos presenta a realidade: ¿cómo se vai delimitar morfoloxicamente a tan cacarexada raza hispánica, por exemplo?), e se identificamos (ou tendemos a identificar) a raza coa nación, e a nación cunha lingua, cae polo seu peso que a raza e a lingua tamén van estar relacionadas, xusto ó revés do que nos propón JRL. A relación raza-lingua, sen embargo, é indirecta, pois establécese polo intermediario da nación. Nación e lingua é polo tanto o binomio fundamental do noso mester actual, tamén ó contrario do que pretende JRL.

3) *As diferencias de lingua son obstáculos á comunicación entre os homes e entre os pobos.*

E vaiamos agora co terceiro apartado da nosa lista: as diferencias de lingua son obstáculos á comunicación entre os homes e entre os pobos. En si mesmo, isto tamén parece obvio: se un monolingüe castelán e un monolingüe chino se poñen a falar non se van entender, evidentemente. Pero tamén aquí a situación é máis complexa do que pode parecer a primeira vista. En primeiro lugar, a relación non é reversible, como posiblemente se nos quere dar a entender: se é certo que o uso de linguas distintas implica falta de comunicación, non o é que o uso da mesma lingua automaticamente implique comunicación. E isto a dous niveis. A nivel puramente lingüístico, é evidente que na vida práctica abundan os malentendidos e os semientendidos. E a nivel de comunicación verdadeira e profunda, ¿non nos leva unha mesma lingua ó conflito con moita frecuencia? ¿Quén dixo que con compartir a lingua xa todo é paz e harmonía? Seica Nebrija, inxustamente vilipendiado como imperialista do castelán (“la lengua siempre ha sido compañera del imperio”): “En la mentalidad de Nebrija, la lengua era un arte para la paz. Si la diversidad idiomática podía contribuir [...] a crear discordias [...], la unidad lingüística era una base firme para evitarlas” (p. 73). ¿Pero non hai guerras civís no mundo monolingüe? ¿Non hai fillos maltratados, parellas asasinadas?

Pero supoñamos que JRL está a falar dunha comunicación verbal puramente formal, non de entendemento real. Neste sentido é verdade que o uso de linguas distintas obstaculiza a comunicación verbal ós adultos monolingües. Hai que dicir adultos porque este non é o caso cos nenos, que teñen a facilidade innata de comprender e aprender linguas, como as esponxas teñen a facilidade innata de absorber auga. Xustamente así aprenden os nenos as linguas: oíndoas e comunicándose nelas, mesmo cando aínda non as saben ben. E tamén hai que dicir que os adultos han ser monolingües para que xurda o problema, porque se non o son, se coñecen a lingua do interlocutor, entón non vai haber obstáculo á súa comunicación verbal formal. Polo tanto, o que obstaculiza a comunicación é o monolingüismo individual diferencial, non a existencia de linguas distintas *per se*. A solución ó problema pode ser, así, a promoción do multilingüismo individual tanto ou máis cá supresión de linguas (minoritarias ou non), en contra do que di o noso apartado 4, de que as linguas (minoritarias) deben deixarse desaparecer para avanzar polo camiño da unidade dos seres humanos.

4) *As linguas minoritarias deben deixarse desaparecer para avanzar polo camiño da unidade dos seres humanos*

As linguas humanas nunca (ou practicamente nunca) desaparecen por si soas, sen intervención exterior: as linguas non se evaporan por arte de maxia, senón que son engulidas por outras linguas. A semellanza co reino animal vai se cadra máis alá da analoxía: cando dúas especies compiten por un determinado nicho ecolóxico unha vai acabar desprazando á outra, que desaparecerá se non ten a onde ir. No caso das linguas de España, é evidente que os problemas do catalán, o galego ou o eusquera (por non mencionar “dialectos” sen sequera estatuto oficial) nin son intrínsecos nin lles veñen do inglés ou do ruso, senón do castelán. Igualmente, os problemas das linguas minoritarias de Francia véñenlles do

francés, os das da Gran Bretaña e dos EEUU do inglés, os da Federación Rusa do ruso, etc., etc. O que está a acontecer en todos os casos é ben evidente: unha das linguas faladas nun Estado faise co poder nese territorio e paulatinamente (ou non tan paulatinamente) despraza as outras linguas. Normalmente “poder” implica poder de números amais de poder político, pero hai excepcións notorias. Por exemplo, segundo nos recorda JRL, os españois durante moito tempo eran minoría nos territorios americanos (“todavía en el segundo tercio del siglo XIX, ya independizada la mayor parte de Hispanoamérica, dos de cada tres americanos no sabían español”, p. 44”), o cal non impediu o triunfo do castelán naquelas terras e a aniquilación, ou polo menos a redución e marxinalización, das linguas autóctonas, que aínda continúa, acelerada agora polo contexto globalizador.

5) *A preservación da lingua dunha minoría é disfuncional*

6) *Os falantes naturais de linguas minoritarias non as queren preservar*

Isto lévanos directamente ós puntos 5 e 6 da nosa lista. ¿Son as linguas minoritarias disfuncionais e queren, polo tanto, os seus falantes naturais abandonalas? Aquí estamos chegando ó miolo da cuestión. ¿Qué é unha lingua minoritaria? En realidade, máis que “qué” habería que preguntar cándo e ónde. Porque o castelán é maioritario en España e en México, por exemplo, pero minoritario nos EEUU e en Guinea Ecuatorial (sexo ou non lingua oficial). E hai só 50 anos, e non digamos xa un século, o castelán era minoritario en Cataluña e en Galicia, anque non no conxunto de España. E se nos remontamos 2 mil anos, o castelán nin existía, pero o eusquera (ou os eusqueras) si. Cando se fala dunha lingua minoritaria, xa que logo, sempre hai que dar as súas coordenadas.

As coordenadas que adopta JRL, coma outros tratadistas semellantes da materia, refírense ó mundo actual. E no mundo actual, dinos JRL, tamén coma outros, o castelán fálano centos de millóns de almas, mentres que os números de falantes das linguas minoritarias de España, anque non desprezables, non pasan dunha mancha de millóns. Pero este tipo de análise ten pouco que ver coa realidade inmediata da vida. Na realidade nacemos no seo dunha familia da que (normalmente) aprendemos a lingua (“normalmente”, porque non é así en situacións de cambio lingüístico, como parece ser a da Galicia actual). Para o neno de 2, 3, 4 anos o horizonte lingüístico é a súa familia, e se cadra os nenos dos veciños ou da gardería, pero en ningún caso as abstractas estatísticas que nos fornecen os apoloxetas do peixe grande lingüístico. Despois o neno vaise integrando na súa sociedade, a través da escola, a través dos “media”, a través de actos sociais (tal vez catecismo e misa, a festiña dun santo, a participación nunha competición deportiva, a asistencia a unha discoteca ou un concerto de rock). En todos estes ambientes o neno vai atoparse cunha lingua, que no caso neutro terá de ser a propia lingua do neno: ¿por qué vai ser doutra maneira? E se o neno ou mozo atopa a súa propia lingua segundo se move pola súa sociedade, ¿por qué vai ser esta lingua disfuncional? ¿Disfuncional para qué e para quen?

O mesmo JRL menciona o caso do islandés, cuns 250 mil falantes, e os das outras linguas escandinavas (sueco, noruegués, danés), que só acadan uns poucos millóns de falantes (pp. 198-199). Pero o nivel de vida destas sociedades está entre os máis altos do mundo. JRL non parece tirar deste feito as consecuencias lóxicas: que o que conta para as linguas e as sociedades que as falan non son os números abstractos a nivel mundial, senón o grao de desenvol-

vemento e cohesión interna: tristemente, neste momento non parece valerlle de moito a Arxentina que fale unha das linguas máis maioritarias do mundo, e é evidente que lles vai moito mellor ós islandeses coa súa tan pequeniña. Pero, obviamente, os contrastes entre países teñen pouco que ver coa lingua, pois tampouco é verdade que canto máis minoritaria a lingua mellor ten que ir a sociedade e a economía. O que sucede é máis ben que a conservación da lingua propia é un dos signos de boa saúde social, e a boa saúde social pode (e soe) levar á boa saúde económica: ¿a santo de qué van sacrificar os islandeses a súa lingua mundialmente tan minoritaria? ¿Pensaría JRL (e outros tratadistas afíns) que farían ben pasándose ó castelán, tan abrumadoramente superior en números?

Esa é, xustamente, a pregunta que habería que se facer. A resposta é tan obvia, que a pregunta parece innecesaria. Pero desde a perspectiva de JRL a resposta debería ser positiva, porque ese é o argumento principal que el (e outros) utiliza na defensa do castelán fronte ás outras linguas de España. E por se se pensase que os islandeses non poden pasarse ó castelán por distancia xeográfica, os dinamarqueses ben poderían pasarse ó seu veciño alemán, que os supera con creces numericamente. Pero non existe a menor tendencia neste sentido, de que eu saiba.

A evidente conclusión é que os falantes de linguas minoritarias si que as queren preservar cando poden, e de feito as preservan, contradicindo así a idea 6 da lista de enriba. O que acontece é que as linguas, como xa sinalamos, están a competir unhas con outras, coma as especies animais están a competir unhas con outras. Ou máis ben compiten os seus falantes. Amáis de ser instrumentos de expresión e comunicación, as linguas identifican ineludiblemente os seus falantes (a función indéxica da semioloxía), porque cambiar de lingua non é tan fácil coma cambiar de vestido ou afeitar a barba. En realidade, cambiar de lingua (ou mesmo de acento) é un proceso notoriamente lento e laborioso, que a nivel social necesita consenso implícito previo, e que pode tardar xeracións en completarse (agora algo menos, polas condicións de comunicación do mundo actual). Iso quere dicir que non vai ser difícil identificar a un grupo social pola súa lingua ou acento. Como os grupos sociais están en competencia mutua, o grupo social dominante vai poder conservar (ou vai intentar conservar) a súa posición de dominio mediante o uso excluínte da lingua: os falantes doutras linguas xa van ter cerrado o paso, ou case, polo mero feito de selo. No caso máis extremo (afortunadamente raro, aínda que non inexistente), os falantes dunha lingua determinada son eliminados fisicamente. Isto sucedeu literalmente en Tasmania, onde a poboación aborixe foi exterminada no século XIX polos colonizadores brancos, e algo menos literalmente en El Salvador, onde na década de 1930 os falantes de Cacaopera e de Lenca tiveron que abandonar de súpeto estas linguas e falar (ou intentar falar) castelán simplemente para salvar o pelexo. En casos máis leves, por fortuna máis comúns, o problema “reducirase” á discriminación, de diversos graos e formas. A maneira máis directa de executar esta discriminación é simplemente negarlle ó falante da lingua “inferior” a posibilidade de expresarse nela: evidentemente, esta acción equivale a facer enmudecer o falante, cortarlle a súa lingua, en efecto. Isto pode facerse de varias maneiras, que van desde dicirlle que non o entenden ata dicirlle que fale ben, como é debido, “en cristiano”: así lle manda no século XVI a señora á criada valenciana en *La verdad averiguada* de Guillén de Castro (“Hable siempre en castellano”, p. 141). Tamén o amo ó novo criado no diálogo da gramática galega de Mirás (1864): “Has de hablar siempre como yo, pues no

quero que me vicias los niños con resabios, que después son malos de enmendar” (“Perda vostede cuidado, que desde oxe hei de falar castejano”, asente o criado). A un nivel moito menor, a min mesmo censuráronme non hai moito, nun acento galego moi cargado: “a mí en gallego no”. Hai máis tempo, cando fixen as milicias, un compañeiro de tenda non galego berrounos que ía liarse a tortas (algo máis forte, na realidade) se se nos ocorría falar en galego, mesmo antes de que ninguén nin o intentase facer. E entre os recordos máis magoantes da miña mocidade están os insultos que un chulo de bar lle espetou a unha pobre muller (unha muller pobre) que entrou vendendo non sei qué lotería por falarlle en galego. E isto todo a simple nivel social cotián: non mencionemos xa as instancias oficiais onde entra o poder do Estado ou do organismo administrativo correspondente. As humillacións e torturas sufridas a través da historia por falantes de linguas minoritarias en todo o mundo están ben testemuñadas, e van desde o simbólico (unha zoca pendurada do pescozo, por exemplo) ata os castigos corporais e pecuniarios. Pero o mesmo feito de negárselle a un o dereito humano a falar a súa lingua na súa comunidade xa é humillación e castigo abondo. É de supor que a isto todo (entre outras cousas) vai referida a idea recollida no número 7 da nosa lista de que “a lingua común debe apoiarse e promocionarse desde o Estado”.

7) *A lingua común debe apoiarse e promocionarse desde o Estado*

Pero para JRL o Estado español non ten sido especialmente represivo no plano lingüístico a través da súa historia. En realidade, para JRL a práctica totalidade da represión das linguas rexionais en favor do castelán realizouse na inmediata posguerra (vd. capítulo XIV), unha práctica que el critica sen reservas: “El franquismo [...] malinterpretó el concepto de unidad [...] Las humillaciones y purgas lingüísticas [...] existieron, ¿quién lo iba a negar? Pero fueron un lamentable error” (pp. 164-165). Á parte dese período, a maioría das medidas represivas históricas ían dirixidas ó latín, non ás linguas rexionais (“la idea de que las normativas donde se obligaba a escribir documentos en castellano iban dirigidas contra el catalán, el gallego o el eusquera no toma en consideración las veces que iban dirigidas ‘contra’ el latín”, p. 89), e polo demais as tales medidas tenderon a permanecer no reino da teoría, sen grandes repercusións prácticas: “la bibliografía que existe explicando la persecución lingüística del catalán, del gallego o del eusquera (descontada la época franquista) no tiene en cuenta un hecho elemental: la poca fuerza impositiva que, en la práctica, tenía un Estado cuyas leyes afectaban a una proporción ridícula de la ciudadanía” (p. 110, nota 1). Canto á represión lingüística franquista, JRL dinos que non tardou en suavizarse (da man de Serrano Suñer, curiosamente), polo menos en materias relacionadas coa Igrexa (pp. 152-153, e capítulo XV en xeral).

Por outra banda, JRL identifica a defensa das linguas minoritarias co “nacional-catolicismo”, aparentemente típico de España, e co tradicionalismo máis reaccionario. Desde esta perspectiva é paradoxal que a tal defensa faga parte tanto da doutrina social da Igrexa (cf. a encíclica de Xoán XXIII mencionada na p. 156 e o Concilio Vaticano II, por exemplo) coma das declaracións e recomendacións emanadas de organismos internacionais: a “Declaración Universal dos Dereitos Humanos” da ONU (artigo 2: “Toda persoa ten todos os dereitos e liberdades proclamados nesta Declaración, sen distinción ningunha de

raza, cor, sexo, idioma, [...]”), a “Declaración dos Dereitos das Persoas Pertencentes a Minorías Étnicas, Religiosas ou Lingüísticas”, tamén da ONU (1992), a “Convención contra a Discriminación na Educación” de 1960, da UNESCO (artigo 1: “[...] o termo ‘discriminación’ inclúe calquera distinción, exclusión, limitación ou preferencia [...] baseada na raza, a cor, o sexo, a lingua, [...]”), etc.. ¿Están estes documentos realmente inspirados no nacional-catolicismo hispánico? De todos modos, a escolla deste termo para referirse ó uso das linguas rexionais pola Igrexa é claramente desafortunada, pola ambigüidade que introduce con respecto á alianza represiva franquista co sector máis reaccionario da Igrexa española. ¿É esta ambigüidade deliberada ou casual? O primeiro podería tomarse como indicio de obvia malignidade e o segundo de inescusable descoido. En calquera caso, no noso contexto actual será mellor abandonarmos o termo, e substituílo quizais por “tradicionalismo católico”.

A cuestión fundamental para nós é se os aspectos lingüísticos deste tradicionalismo católico son tan malévolos e nefastos coma nos afirma JRL. No mundo actual existe polo menos unha organización de alcance mundial (SIL = “Summer Institute of Linguistics” = ‘Escola Lingüística de Verán’) dedicada á prédica do evanxeo en lingua vernácula, e polo tanto á súa previa tradución (o SIL é unha organización protestante, pero non vexo que isto teña ren que ver co asunto). O motivo desta estratexia seica é semellante ó que tiña o tradicionalismo católico en Hispanoamérica ou nas rexións españolas con lingua propia de que fala JRL: usar a “lingua do corazón” precisamente para chegar mellor ós corazóns. Inclusive desde a perspectiva máis cínica que se queira adoptar, ¿non é esta unha postura lóxica? ¿Non se usan na publicidade os recursos máis eficaces para facer chegar a mensaxe ó branco? ¿Non sería de parvos utilizar unha lingua que o destinatario non comprende, ou comprende mal, por moito que esta lingua for millonaria en falantes e en prestixio? JRL reconece este aspecto pragmático da estratexia (“la estrategia lingüística de predicar a cada uno en su lengua [...] era la que mejor garantizaba la labor evangelizadora, con mayor eficacia y en menos tiempo”, p. 77), pero aínda a critica (“[...] lo razonable era no aislar a los indios, sino darles comunicación entre sí y con los españoles [...]”, p. 77).

E se os galegos querían (como seica seguen a querer en maioría) que o cura lles falase en castelán, e non en galego (na Galicia da posguerra, “[...] el español era lo que habitualmente oían los fieles, quienes podían llegar a insinuar, si el cura se deslizaba al gallego, que ellos sabían español”, pp. 152-153), sen dúbida había ser porque xa entendían ben o castelán, e porque xa decidiran (a nivel consciente ou subconsciente) adoptar a política de pasarse a el, e vían na prédica do cura unha boa oportunidade de aprendizaxe (que a masa dos galegos decidiu pasarse ó castelán é unha verdade de perogrullo: se non tivese sido así esta masa seguiría falando galego, como aínda case podía facer, se quixese). Polo tanto, a actitude dos galegos non constitúe realmente un argumento en contra da praxe “tradicionalista católica” de que nos fala JRL: os casos de Cataluña e dos territorios eusqueras sonlle claramente máis pertinentes. Nótese que non se trata en ningún caso de crear ou consolidar linguas, contra o que pensa JRL (“la predicación cristiana separa a las comunidades –o colabora en ello– por el sencillo método de dirigirse a cada una en su lengua [...]. Es fácil observar cuánta importancia ha tenido el cristianismo [...] a la hora de promover situaciones multilingües en el mundo”, p. 60), igual que abrir o paraugas non crea ou consolida a chuvia: en ámbolos casos trátase só de recoñecer unha realidade obxectiva

exterior previa. E, curiosamente, non parece que o cristianismo (no noso contexto, a actividade da Igrexa católica) promovera a existencia e supervivencia do galego: máis ben o contrario (a figura do bispo Araúxo, a quen JRL se refire na p. 23, é verdadeiramente excepcional na Galicia moderna, como na máis pretérita o foran as dos PP. Feixoo e Sarmiento, ámbolos dous citados na p. 62, e Sarmiento de novo na p. 97). Nin tampouco a do irlandés en Irlanda, un país polo demais ben afamado pola súa catolicidade (“la iglesia nunca puso serias pegas a que los hablantes del irlandés se pasaran paulatinamente al inglés”, p. 61). Isto é recoñecido por JRL, quen busca a explicación do caso galego na falta de inmigración, que facía innecesario o proteccionismo lingüístico (p. 62). Eu non sei, sen embargo, qué nivel de inmigración había en Cataluña e en Euskadi no século XVIII (si sei, obviamente, do desbordamento que experimentou na segunda parte do XX), para diferenciar tanto eses territorios de Galicia (onde, por outra parte, si houbo unha certa inmigración no XVIII, sobre todo catalana relacionada coa pesca, que seica non agradou necesariamente á poboación autóctona). Unha explicación alternativa, se cadra máis plausible, da postura eclesiástica galega proporciónana as palabras do cura Posse xa a principios do XIX: “Yo hablaba castellano, y esto era suficiente para hacer carrera en una tierra en la que todos deseaban saberlo” (p. 97).

3. Dimensións adicionais, no tempo e no espacio

A mensaxe que nos transmite JRL é ben clara: o triunfo do castelán en España e nos antigos territorios coloniais está plenamente xustificado. O argumento fundamental é, como vimos, que non paga a pena conservar (a nivel individual ou colectivo) outras linguas, que son minoritarias: o castelán une, e une a nivel mundial, mentres que as outras linguas desunen. Pero xa vimos tamén que os feitos nos que seica se fundamentan estes argumentos teñen máis dimensións cás que nos relata JRL, e que polo tanto os argumentos son menos sólidos do que pretende o seu discurso.

Hai, con todo, un argumento secundario, aparentemente tal vez irrefutable, do que nos imos ocupar agora: o do dereito do home á súa propia lingua. Por exemplo, na p. 178 menciónase que “en Cataluña se da una asombrosa falta de conciencia sobre los derechos de la clase trabajadora de habla hispana, en particular el derecho a recibir enseñanza en su propia lengua”, e na p. 190 fálase de que “la masa escolar castellanohablante, que, en términos generales, nutre la escuela pública catalana por su menor nivel económico, se ve obligada a educarse en una lengua distinta de la suya, con las dificultades consiguientes, que inciden en el grado de fracaso en los estudios”. O dereito á educación e á socialización en lingua materna está recoñecido pola Igrexa e polos organismos políticos mundiais, como vimos enriba e como é ben sabido. Polo tanto, JRL parece levar toda a razón nisto.

Permita agora o lector que nos traslademos cen, douscentos ou aínda máis anos atrás. Xa vimos que “todavía en el segundo tercio del siglo XIX, ya independizada la mayor parte de Hispanoamérica, dos de cada tres americanos no sabían español” (p. 44). E é evidente que a situación nos territorios non castelánfalantes de España tiña que ser parecida, se non no segundo tercio do XIX, xusto un peliño antes: o uso do galego nas proclamas populares antinapoléonicas, por

exemplo, non pode ser interpretado nin como casual nin como fraudulento. En realidade ata hai ben pouco a inmensa maioría da poboación galega vivía no campo (máis do 80% mesmo en 1940), e é ben sabido que a lingua do campo era unicamente o galego: só hai a penas trinta anos comenzo (timidamente) a se quebrar esta uniformidade, segundo nos relata Alonso Montero no seu *Informe Dramático*. E mutatis mutandis (nas circunstancias e no tempo) a situación non podía ser moi diferente nos outros territorios non castelán-falantes, non só nos que agora teñen linguas cooficiais, senón tamén naqueles nos que aínda se oen restos de “dialectos” patrimoniais de boca dalgúns vellos.

¿Qué lle pasaba a esta xente cando entraba na escola (os que entraban) ou cando os chamaban a filas? ¿Tiñan en conta os seus superiores os seus dereitos lingüísticos? JRL fálanos dun antigo desexo máis ou menos xeneralizado de aprender castelán, pero, mesmo se isto é así (que ben pode selo no caso galego, segundo pode inferirse da situación actual), hai que preguntarse se o desexo viña dun recoñecemento de superioridade *a priori* do castelán, ou se viña precisamente dos obstáculos que atopaban na súa vida práctica aqueles que non o falaban: no caso de Galicia, xa desde o tempo dos Reis Católicos os que mandaban mandaban en castelán.

Se todos temos dereito (legal ou polo menos moral) a que se nos eduque na nosa lingua materna, supoño que tamén temos dereito a que cando imos á igrexa, cando imos ó concello, cando consultamos o médico, cando nos chama o xuíz, poidamos falar e ser falados na lingua que coñecemos e usamos desde o berce. Pero todos sabemos que durante moitos séculos isto non adoitou ser o caso en Galicia: a enorme maioría de galego-falantes tiñan que ceder o paso á minoría exigua de castelán-falantes. Pero isto non parece causarlle o mínimo malestar a JRL, antes ó contrario: “La solución a las desigualdades sociales -al menos a nivel de lengua- no pasaba porque [los pudientes] se decidieran a hablar gallego, sino porque los rústicos dominaran el español” (p. 98). Ou sexa, que o desequilibrio lingüístico de Galicia non se ía resolver mediante a adopción da lingua maioritaria polas minorías dominantes, como pasou, por exemplo, en terras checas e húngaras co gallo das súas respectivas afirmacións nacionalistas do XIX, senón coa aprendizaxe da lingua da minoría pola maioría. Non é polo tanto cousa de dereitos individuais (legais ou morais), nin tan segura cousa de números, porque a superioridade numérica do galego en Galicia tiña que ser absolutamente esmagante. É cousa, máis ben, de que o castelán se está a concibir como superior. ¿Será porque xa naceu predestinado? Pero sexamos amables e pensemos que se está apelando a razóns máis terreas, como o feito de que había máis castelán-falantes que galego-falantes *en España* (obviamente non en Galicia), ou de que o castelán xa era lingua “común” *dos españois*. Pero, se isto é así, entón o argumento dos dereitos individuais á lingua materna non serve, porque o invalidan o argumento dos números globais e o argumento da lingua franca, evidentemente. De seguirse esta liña argumental, os islandeses debían (deben xa) abandonar o islandés e falar en inglés, que é, amais dunha das máis faladas, a lingua franca do mundo actual, e que os islandeses (cun sistema educativo moi avanzado) xa saben ben. Sen embargo, algo non funciona aquí, porque os islandeses seguen a falar islandés pese a ter toda a lóxica de JRL en contra.

¿E por qué non abandonaron os portugueses o portugués pola mesma razón que os galegos tiñan que abandonar o galego? Tanto máis, dado que o portugués e o galego eran daquela sen dúbida unha mesma lingua, mesmo se tiñan

pequenas diferencias, como as hai agora entre o portugués de Portugal e o portugués do Brasil, ou entre o castelán de Madrid e o castelán de Buenos Aires ou La Habana. ¿Por que, pois, non se suma o galego ó portugués daqueles tempos para facelo menos minoritario? ¿E por qué, se non se fai isto, non se considera tamén minoritario ó portugués, que sen dúbida o era respecto do castelán, e polo tanto por qué non se espera que tamén el lle cedera o paso? A resposta é máis ca evidente: en Portugal non había unha superestructura de fala castelá como había en Galicia, e polo tanto os portugueses non tiñan que cambiar de lingua para dirixirse á superioridade, como tampouco teñen que facelo hoxe en día os islandeses. ¿E por qué tiñan os galegos unha superestructura de fala castelá? ¿Porque a escolleran eles en exercicio do seu libre albedrío? Diríase que non. Diríase que lla impuxeran desde Castela. Aquí parece que encontramos o cabo do fío que perderamos no enguedello: Portugal, como agora Islandia, era independente, pero Galicia non. E o poder dominante en Galicia non falaba galego, senón castelán.

En fin, estamos a falar de tempos xa pretéritos, non só cronoloxicamente, senón tamén culturalmente: xa vimos (e xa ben sabemos) que no mundo actual non hai case distancias nin fronteiras. Así podíase pensar que, mesmo se os argumentos de JRL non se poden aplicar a situacións pasadas, ben se poden e deben aplicar á situación presente. E na situación presente os galegos pásanse a eito ó castelán, e a metade ou máis de poboación de Cataluña fala castelán (“algo máis de la mitad de los catalanes [sic] se expresa cotidianamente en español con toda naturalidad”, p. 17).

Aquí vai haber que trazar unha liña diferenciadora entre a situación galega e a situación catalana (a situación vasca é máis complexa e non temos espacio para a discutir). En Galicia hai indicios dun cambio voluntario de lingua (voluntario ata o punto que os cambios de lingua poden ser voluntarios, como xa vimos). En Cataluña, sen embargo, a extensión actual do castelán é claramente produto da inmigración en masa da segunda metade do século XX: os cataláns que xa estaban alí, os cataláns “de sempre”, non deixan de falar catalán nin de transmitirlo ós fillos: as excepcións son puramente anecdóticas.

Ora, seica estes cataláns, os cataláns de sempre, non teñen dereito a defender a catalanidade de Cataluña fronte ós recién chegados, e así JRL critica a actitude dalgúns bispos cataláns en promover a integración tamén lingüística dos inmigrados e os seus descendentes: “opiniones [...] como la del obispo de Gerona [...], quien entiende que los genuinos catalanes deben expresarse sólo en catalán para procurar la asimilación lingüística de los que no lo hablan [...] son comprensibles en el contexto del nacionalismo católico” (p. 17). E compara unha chamada dos bispos de Tarragona, Solsona e Vic en 1990 “donde se solicitaba a los catalanes [sic] de lengua materna castellana que hablaran catalán o lo aprendieran de una vez” (p. 22, nota 8) coa orde publicada por J. Montagut (por ventura un sacerdote tamén catalán) no xornal *Solidaridad Nacional* en setembro de 1939: “quedará proscrita toda publicación, libro, folleto, periódico, revista, diario que no se redacte en el idioma nacional de España, que es el verbo de la raza y de todos los hijos del orbe hispánico” (p. 22). E co seguinte texto do libro *España Nuestra* (1943): “El que de vosotros olvide su lengua española o la cambie por otra dejará de ser español y cristiano; por traición contra España y pecado contra Dios. Y tendrá que escapar de España. Y cuando muera, su alma traidora irá al infierno” (p. 22).

JRL tamén critica que as chamadas á UNESCO en 1977 do nacionalista (*sic*) Josep Benet para que se adoptara o catalán na escola (“se tortura a nuestros niños durante los primeros años de escuela aprendiendo en una lengua que no es la nuestra”, p. 187) non se apliquen agora ós nenos de fala materna castelá. A nivel individual esta crítica é evidentemente razoable, pero ¿a nivel colectivo? ¿Non teñen os cataláns un dereito polo menos humano e moral a protexer a catalanidade da súa terra?

Aquí é relevante o fenómeno xeral da emigración e a problemática que del pode emanar. Non sen razón, JRL localiza a maior fonte destes problemas na cerrazón da sociedade receptora: “No hay nada tan espantoso para las sociedades cerradas como la mezcla. De ahí que la movilidad humana haya sido considerada por estas como una amenaza” (p. 183). Ora, España, país tradicionalmente emigrante (entre 1860 e 1970 deixaron só Galicia máis dun millón de persoas dunha poboación media de dous millóns), converteuse xa en territorio inmigratorio: en menos de dúas décadas o número de estranxeiros multiplicouse por catro: en números redondos, de 240 mil en 1985 a 896 mil en 2000. Moita desta inmigración chega de Hispanoamérica (en 1999 había 150 mil), e polo tanto non presenta problemas de lingua, polo menos nas zonas castelán-falantes. Pero unha porcentaxe importantísima (o 20%) procede de Marrocos (en 1999 a cifra era 161 mil, dun total de 801 mil), onde a lingua materna é o árabe (o árabe marroquí, por certo abondo distinto do árabe “estándar”), ou mesmo o bérber. E en porcentaxes menores tamén veñen inmigrantes doutras moitas partes do mundo con lingua propia (só os chineses chegaban xa a 29 mil en 2000). Ben, ¿de que vai isto todo? Vai de que, se o ensino en lingua materna é un dereito inalienable do ser humano (como en principio debía ser), entón todos estes nenos inmigrantes debían ser ensinados na súa lingua propia. Pero non o son, obviamente: a política do Estado español é integradora, non disgregadora. ¿E por que? Hai factores prácticos, naturalmente: non ía ser fácil encontrarlles profesores nas súas linguas respectivas. Pero eu diría que, con ser importante, ese non é o principal motivo. O principal motivo é simplemente a idea de que se veñen a España teñen de facer o que fan os españois: se non lles peta, que non veñan.

Non é cousa de discutir aquí os méritos e deméritos deste presuposto. Abonda con dicir que é un presuposto común, tanto aquí coma polo mundo adiante, e tanto a nivel de home da rúa coma a nivel de Estado. Algunha razón encerrará, xa que logo, e en realidade non é difícil pensar no instinto territorial que os humanos compartimos co resto do reino animal. Tal vez sexa mesmamente neste contexto onde haxa que interpretar as leis e prácticas antiinmigratorias que existen tamén en todo o mundo. ¿Por que non abrimos as portas de par en par a todos os que queren vir vivir connosco? ¿Por que os forzamos a viaxar en pateras a risco da súa vida, por que os arrestamos cando chegan, por que os repatriamos a lugares onde non queren, ou se cadra non poden, estar? A un nivel primeiro podíamos dicir (e sen dúbida diremos) que controlamos a inmigración en cumprimento das leis correspondentes. Pero esta resposta simplemente evade o tema: ¿e por que están aí esas leis? É evidente que están aí porque queremos protexernos de xente doutros lugares (forasteiros, estranxeiros, “bárbaros”, etc., etc.), economicamente e culturalmente, polo menos: estas xentes non se fan españois polo mero feito de pór pé en España, como seica os españois doutras rexións se fan cataláns así que chegan a Cataluña (ou polo menos así que se establecen alí).

Aquí chegamos xa á fin desta recensión. Obviamente, España ten dereito (non só legal, senón tamén racional) a adoptar esta actitude e intentar preservar a súa españolidade. Cataluña, en cambio, seica non ten dereito a intentar preservar a súa catalanidade. ¿E por que esta diferenza? ¿Porque hai máis españois (castelán-falantes) que cataláns (catalán-falantes)? ¿E iso que? Tamén hai máis franceses, ou máis italianos, que españois, e non por iso van os españois abandonar a súa españolidade. Ah, ¡pero o castelán é unha lingua universal! Non tan universal coma o inglés, nin tan falada coma o chinés (mandarín). E xa vimos cómo unha lingua tan cativa como o islandés lles serve ben ós islandeses. A cuestión de números, polo tanto, non é relevante.

O que parece ser relevante é o feito de que o poder estatal español adoptara o castelán como lingua nacional (de feito, se non *de iure*) hai xa moitos séculos, e que veña utilizando todos os medios ó seu alcance para espallala (non vou dicir impoñela) polo territorio español, non dunha maneira tan eficiente coma a do Estado francés para o francés, evidentemente, pero o suficientemente eficiente para crear problemas (e problemas moi serios) ás outras linguas faladas en España (non ó portugués, que conta con Estado propio). Así encontramos o significado auténtico do libro de JRL no reverso do seu título: *Patria y Lengua, Patria e Lingua*. A patria é lingua. E na patria única española a lingua única é o castelán, chamado español para maior claridade. En Suíza, patria dos suízos, hai polo menos tres, se non catro, linguas patrias: alemán, francés, italiano, tal vez romanche. Pero en España non. En España a patria lingüística é castelá. O demais son anécdotas. Máis ou menos simpáticas, máis ou menos tolerables. Pero anécdotas.

I. M. ROCA